

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

MONIKA REKOWSKA-RUSZKOWSKA

Archeologia klasyczna

1. PRZEDMIOT I ZAKRES BADAŃ

Archeologia klasyczna (ang. *classical archaeology*, fr. *archéologie classique*, niem. *klassische Archäologie*) jest terminem niezwykle obszernym, zarówno pod względem zakresu geograficznego, jak i chronologicznego. W swoim najszerszym znaczeniu obejmuje zasięgiem obszar od Półwyspu Bałkańskiego i Apenińskiego poczynając, po Półwysep Iberyjski na zachodzie, wybrzeże Afryki Północnej na południu, Azję Mniejszą i Bliski Wschód na wschodzie, Ren i Dunaj na północy. Ramy czasowe, zróżnicowane w zależności od terenu, obejmują okres między VIII w. p.n.e. (początek Wielkiej Kolonizacji) aż po V w. n.e. (schyłek zachodniej części Cesarstwa Rzymskiego).

Początkowo termin „archeologia” odnosił się niejako automatycznie do starożytności greckich i rzymskich (*antiquitates*), dopiero w XVIII w., gdy zaistniały pierwsze podziały dotyczące obszaru zainteresowań, pojawiło się dodatkowe określenie „klasyczna” jako „dotycząca kultury i sztuki greckiej i rzymskiej”. W treści terminu oprócz samej archeologii zawarte są też pokrewne jej dziedziny: epigrafika i numizmatyka. U progu XX wieku archeologia klasyczna była w pełni ukształtowaną nauką, natomiast zróżnicowanie geograficzne i chronologiczne pozwoliło na wyodrębnienie takich jej „poddyscyplin” jak archeologia egejska, archeologia prowincji rzymskich, archeologia chrześcijańska. Źródłami poznania w archeologii klasycznej są, obok tekstów, napisów oraz obiektów numizmatycznych, zabytki architektury, dzieła sztuki rzeźbiarskiej (rzeźby, gemmy, koroplastyka) i dekoracyjnej (malarstwo, mozaiki, stiuki) oraz wyroby rzemieślnicze (ceramika, szkło, toreutyka i in.).

O specyfice kształtowania się archeologii klasycznej decydował fakt, że od samego początku, tj. od średniowiecza, rozwijała się wykorzystując dostępność źródeł pisanych (studia filologiczne) oraz efektownych dzieł sztuki. Takie połączenie na wiele stuleci zdeterminowało kierunki rozwoju badań. Dodatkowym wyróżnikiem archeologii klasycznej jest fakt, że często podejmowane są

badania w ośrodkach o ciągłej (od starożytności) tradycji osadniczej, co wymaga wypracowania koniecznego konsensusu przy decyzji o zachowaniu (lub nie) lokalizowanych zabytków w rozbudowywanych miastach.

W badaniach terenowych wykorzystywane są metody eksploracji analogiczne do funkcjonujących w archeologii pradziejowej (badania stratygraficzne i szerokopłaszczyznowe). Podobieństwa zaobserwować można także w przemianach zachodzących w zakresie metodyki badań: m.in. otwartości na badania nieinwazyjne, głównie przy wykorzystaniu metod geofizycznej prospekcji terenu (metody elektrooporowa i magnetyczna), lotniczych (lub latawcowych) oraz zdjęć satelitarnych (w tym w podczerwieni). Ważnym instrumentem wykorzystywanym w badaniach nad topografią są elektroniczne pomiary samych budowli i ich położenia dzięki Systemowi Informacji Geograficznej (GIS – Geographical Information System).

2. HISTORIA DYSCYPLINY

Historia archeologii klasycznej jest długa i wielowątkowa. Składa się na nią problem stosunku do antyku i jego pozostałości (zarówno architektonicznych, jak i ruchomych obiektów), związane z tym zagadnienie ich zachowania, konserwacji i rekonstrukcji, studiów teoretycznych na temat przeszłości, wreszcie rozwoju technik wykopaliskowych i sposobu zbierania informacji. Od samego początku powstania dyscypliny badania biegły dwutorowo, choć nie w oderwaniu od siebie. Z jednej strony – prowadzono prace terenowe (prospekcje podróżników, identyfikacja stanowisk, dokumentacja architektury), z drugiej – studia teoretyczne (głównie na podstawie istniejących kolekcji starożytności).

Na początkowym etapie zainteresowań przeszłością z jednej strony studiowano antyczne źródła pisane, z drugiej zaś – zbierano antyczne przedmioty, które jednak, dla zbieraczy o nastawieniu antykwarycznym, pozbawione były historycznej treści, a ceniono je za ich wartość estetyczną. Ważnym zatem aspektem wczesnego definiowania archeologii klasycznej oraz jej dalszego ukierunkowania była kwestia rozstrzygnięcia wzajemnej relacji źródeł materialnych i pisanych, z czytelnym wykazywaniem prymatu tych pierwszych, w studiach nad przeszłością. W perspektywie antykwarycznej, za pioniera archeologii klasycznej można uznać działającego w XV wieku Cyriaka z Ankony (*Antiquarum Rerum Commentaria*). W Renesansie rozwój archeologii klasycznej należy wiązać przede wszystkim z kolekcjonerstwem. Zbieranie przedmiotów czy ich wykopywanie wynikało głównie z chęci posiadania, a nie ich głębszego poznania. Wzorem potężnych włoskich rodów (w tym papieży), z których inicjatywy podejmowano wykopaliska dla pozyskania obiektów (głównie rzeźb) do dekoracji posiadłości, w XV wieku powstało bardzo wiele drobnych zbiorów (*cortile, studiolo, cabinet*), najpierw

w samym Rzymie, a później w innych miastach, włoskich i europejskich. Ważnym przełomem w zainteresowaniach archeologicznych były studia nad topografią miast antycznych – m.in. Rzymu (np. Flavio Biondo, *Roma Instaurata*, 1446) i innych ośrodków (np. Jean Poldo d'Albenas, *Discours historial de l'antique et illustre cité de Nîsmes*, 1560). W XVI i XVII wieku wykształciła się aktywna w swych działaniach grupa antiquarii (czyli miłośników antyku), którzy w swych ambicjach wychodzili poza kolekcjonerstwo. Jeden z najbardziej znanych w epoce uczonych Nicolas Fabri de Peiresc sformułował trzy podstawowe dla „antykwariusza” powinności: poszukiwanie zabytków, ich badanie i publikacja. Postulaty Peiresca zostały zrealizowane m.in. przez jednego z pionierów epigrafiki Jacoba Spona (*Recherches des antiquités et curiosités de la ville de Lyon*, 1673) oraz przez ojca numizmatyki – Ezechiela Spanheima (*Dissertationes de usu et praestantia numismatum antiquorum*, 1706). W XVII wieku intensywne kontakty między lokalnymi uczonymi dały impuls do zinstytucjonalizowania forum wymiany informacji. Z czasem w krajach Europy Zachodniej zaczęły powstawać towarzystwa zrzeszające miłośników antyku (m.in. we Francji – *Académie des inscriptions et belles lettres*, w Wielkiej Brytanii – *Society of Dilettanti*). Wzmoczone zainteresowanie zabytkami pozbawionymi napisów, które poddawane były analizie stylistycznej i formalnej, zaowocowało publikacją pierwszych wielkich korpusów *antiquitates* (Bernard de Montfaucon opublikował w 1719 roku dziesięć tomów *Antiquité expliquée et représentée en figures*; natomiast książkę Anne-Claude-Philippe de Caylus w latach 1752-1768 wydał siedmiotomowy zbiór *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*). Wkład intelektualny księcia de Caylusa uznać można za przełomowy w rozwoju archeologii, gdyż w swoim dziele, obok wartości estetycznych znalezisk, podkreślał technikę ich wykonania, użyte narzędzia i surowiec, inicjując postrzeganie zabytków jako właściwych dla danej epoki i obszaru. W XVIII wieku dzięki badaniom i publikacji Johanna Joachima Winckelmannna (*Geschichte der Kunst des Altertums*, 1764) zostały stworzone podstawy metodologiczne dla badań sztuki starożytnej. Na znaczeniu zyskała analiza stylistyczna dzieła, zwłaszcza w połączeniu z wnioskami płynącymi z krytyki antycznych źródeł pisanych. Winckelmann przewartościował sztukę starożytną, uznając sztukę Grecji V i początku IV wieku za wzór idealnego piękna, a odmawiając sztuce rzymskiej samodzielnych wartości (cf. *infra*, „Studia teoretyczne i metody badań”, zob. s. 224). Jego poglądy wywarły ogromny wpływ na pokolenia kolejnych badaczy. Problem oryginalności i indywidualności sztuki rzymskiej podniósł już w 1761 roku opat Jean Jacques Barthélemy (*Mémoire sur les anciens monuments de Rome*), chociaż sławę zyskał jako autor dzieła popularyzującego wiedzę o Grecji (*Voyage du jeune Anacharsis en Grece*, 1788). Natomiast badania sztuki rzymskiej zostały na nowo podjęte dopiero ponad 100 lat później przez badaczy z tzw. szkoły wiedeńskiej, Franza Wickhoffa i Aloisa Riegla (cf. *infra*, „Studia teoretyczne i metody badań”).

Wzmoczone zainteresowanie antykiem legło u podstaw powstania i rozwoju masowego w skali Europy zjawiska „Grand Tour”, czyli podróży na południe Europy w celu poznania relikwów starożytności klasycznej. Wobec małej dostępności Grecji, najbardziej oczywistym celem podróży były Włochy. Obowiązujący program podróży obejmował oglądanie najsłynniejszych zabytków architektury, zbiorów antycznych oraz wykopalisk archeologicznych, niekiedy ich podejmowanie. Bezpośrednim następstwem wzmożonego ruchu turystycznego było poszerzenie wiedzy o antyku wśród szerszych grup społecznych, do których docierały liczne publikacje zawierające opisy podróży oraz rysunki i ryciny o tematyce antycznej.

Ważny etap w rozwoju archeologii klasycznej stanowiło odkrycie Herkulanum (1738) i Pompejów (1748), a następnie podjęcie tam wykopalisk. Mimo że początkowo miały one charakter tylko grabieżczy, po raz pierwszy na tak rozległym terenie prowadzono wykopaliska w sposób bardziej niż dotychczas systematyczny. Pozwoliło to szczegółowo poznać na niespotykaną do tego czasu skalę zabytki związane z różnorodnymi aspektami życia codziennego. Bogactwo różnego typu znalezisk dało impuls do pogłębionych studiów teoretycznych nad klasyczną przeszłością. Mimo oczywistych niedociągnięć wynikających z braku wypracowanych metod wykopaliskowych, ciągłej pogoni za „skarbami” oraz niejednokrotnie prymitywnych metod stosowanych m.in. do zdejmowania malowideł w Herkulanum, jak i w Pompejach, odnotowano też postęp poznawczy. Rozpoczęto np. systematyzowanie dokumentacji prowadzonych badań, wprowadzając m.in. „dzienniki wykopalisk” (*giornali di scavi*). O ile Rocco Gioacchino Alcubierre, hiszpański mierniczy, który kierował pracami wykopaliskowymi w Herkulanum i Pompejach w latach 1738-1745, był jedynie „łowcą posągów”, o tyle jego następcą, szwajcarski inżynier Karl Weber, nadzorujący prace archeologiczne w latach 1750-1764, uznany jest już za pół-profesjonalistę. Jednak dopiero w 1860 roku, dzięki kierownictwu Giuseppe Fiorellego, prace w Pompejach zyskały naukowy charakter i właściwą dokumentację.

Zwiększenie zainteresowania antycznymi zabytkami znalazło odbicie w rozwoju kolekcji starożytności, które stopniowo zaczęto udostępniać szerszej publiczności (Museo Capitolino, 1733; British Museum, 1759; Musée Napoléon w Luwrze, 1801; Glyptothek w Monachium, 1830). Zamiłowanie do zbierania antyków legło u podstaw powstania międzynarodowego rynku dzieł sztuki, zaś zwiększony popyt na dzieła sztuki starożytnej zintensyfikował proces wywożenia ich z kraju pochodzenia, głównie z Włoch i Grecji. Pod koniec XVIII wieku z Aten zostały wywiezione przez lorda Thomasa Bruce’a Elgina metopy i rzeźby z przyczółków Partenonu. Rabunek na taką skalę zachęcał innych do podejmowania podobnych działań. W latach 1811-1812 członkowie stowarzyszenia *Xeneion* wywieźli rzeźby ze świątyni Afai na Eginie oraz fryzy ze świątyni Apollina w Bassai, budowanej przez Iktinosa, architekta Partenonu. Był to niezwykle istotny, z punktu widzenia kształto-

wania się estetyki europejskiej, etap rozwoju zainteresowań antykiem. Wyznaczał również początek prawdziwego wyścigu muzeów w pozyskiwaniu jak największej ilości zabytków, a to oczywiście zwiększało liczbę podejmowanych wykopalisk. Niekontrolowany wywóz zabytków wymusił w konsekwencji wprowadzenie uregulowań prawnych, których efektem miało być ograniczenie tego procederu. Już w okresie Renesansu w Rzymie wydano pierwsze akty prawne i powołano instytucje, które miały zapobiegać niszczeniu budowli, przypadkowym wykopaliskom oraz plądrowaniu antycznych obiektów (m.in. *Delegato sopra la conservazione della antichità di Roma*, 1534 r.). Korzenie nowoczesnego prawodawstwa łączyć jednak należy dopiero z początkami XIX wieku. W 1802 roku, w odpowiedzi na grabież zabytków z kolekcji watykańskiej przeprowadzoną przez armię Napoleona wydany został przez Piusa VII dekret, w którym zabroniono wywozu dzieł sztuki bez zgody papieża. Nakazano w nim właścicielom kolekcji dokonywać corocznych spisów inwentarzowych oraz ustanowiono odrębny budżet na rozwój muzeów i nauczanie archeologii. Był to pierwszy w Europie akt prawny, który zapoczątkował trwający do dziś spór o sposób i formę zachowania dziedzictwa narodowego. W Grecji natomiast ustanowiono prawo o zakazie wywozu zabytków oraz jednocześnie powołano Służbę Archeologiczną dla ich ochrony tuż po odzyskaniu niepodległości, w 1827 roku.

Rozwój archeologii w XIX wieku szedł w parze z tworzeniem instytucji publicznych wydających naukowe czasopisma archeologiczne, które od lat 30. stały się forum wymiany informacji. Na ich łamach publikowane były nie tylko nadsyłane relacje erudytów i badaczy, opisy zabytków, lecz również wyniki kampanii wykopaliskowych, szczegółowe analizy i interpretacje zabytków, wreszcie dłuższe rozprawy o charakterze syntetycznym. Jako jedne z pierwszych powstały: „Archäologische Zeitung” wydawane od 1834 roku, „Archaiologiki Ephemeris” od 1837 roku, „The Archaeological Journal” oraz „Revue archéologique” od 1844 roku.

Członkowie powstałego w 1823 roku w Rzymie stowarzyszenia Hyperbojczyków (z Eduardem Gerhardem na czele) zainicjowali stworzenie międzynarodowej organizacji archeologicznej, która zajmowała się zbieraniem informacji na temat rezultatów prowadzonych wykopalisk oraz rozpowszechnianiem wiedzy na ich temat poprzez publikacje i publiczne wykłady. W konsekwencji, założony w 1829 roku Istituto di Corrispondenza archeologica odegrał kluczową rolę (obok otwartej w 1821 roku Accademia Pontificia Romana di Archeologia) w powstaniu „naukowej archeologii”.

W okresie dynamicznie następujących po sobie zmian systematyczne badania pozostałości etruskich zaowocowały rozwojem etruskologii (1836, Museo Gregoriano Etrusco), zaś na nowo podjęte badania katakumb przez Giovanniego Battistę de Rossi dały początek narodzinom archeologii chrześcijańskiej (pierwsze odkrycia i prace były dziełem Antonio Bosio, autora *Roma Sotterranea*, 1634).

Jednocześnie miłośnicy starożytności, amatorzy i uczeni, rozszerzyli zainteresowania o tereny Grecji i tzw. Orientu, które do tej pory ze względów politycznych były słabo rozpoznane (np. J. Stuart, N. Revett, *Antiquities of Athens*, 1762; R. Wood, J. Dawkins, *The Ruins of Palmyra*, 1753; R. Wood, J. Dawkins, *The Ruins of Baalbek*, 1757; R. Chandler, N. Revett, *Antiquities of Ionia*, 1789). W XIX wieku nadal intensyfikowano badania na terenach dawnych greckich kolonii oraz prowincji rzymskich. W Afryce Północnej znaczną rolę w rozwoju archeologii odegrali Francuzi (od 1837 r. badania w Algierii, Tunezji i Maroku). Natomiast badania w Azji Mniejszej zdominowali Anglicy, a wśród nich zwłaszcza Charles Newton, który podczas wykopalisk w Halikarnasie wprowadził nowe techniki eksploracji i dokumentacji; był m.in. pionierem w wykorzystaniu fotografii dla celów archeologicznych.

Od lat 60. następowały systematyczne zmiany, które ostatecznie zmieniły oblicze archeologii klasycznej. Wyrastając z „miłośnictwa antyku”, zaczęła się ona zmieniać w dyscyplinę naukową. Jednocześnie wykopaliska zostały oddane w ręce instytucji publicznych — tym samym pozyskiwanie, opracowywanie i ochrona zabytków przestały być domeną sfery prywatnej, a stały się działalnością państwową.

Po zjednoczeniu Włoch, nadzór nad wykopaliskami w Rzymie przejęły nowo powstałe instytucje włoskie (1870: Soprintendenza; 1875: Scuola Italiana) oraz tworzone międzynarodowe instytuty badawcze. Istituto di Corrispondenza został zastąpiony przez Deutsches Archäologisches Institut, oficjalne przedstawicielstwo państwa niemieckiego, w pełni przez nie finansowane (1872). W 1873 r. założono École Française de Rome, w kolejnych latach — American Academy in Rome (1894), British School at Rome (1901). Podobne zmiany zaszły już wcześniej w Grecji, gdzie prowadzenie wykopalisk oraz badania zostały poddane kontroli państwowej, oddane w gestię zagranicznych szkół archeologicznych. Jako pierwsza powstała École Française (1846), otwieranie kolejnych przypadło na ostatnią ćwierć XIX wieku: Deutsches Archäologisches Institut (1875), American School of Classical Studies (1882), British School of Archaeology (1885), Scuola Italiana (1898). Instytucje w Rzymie i Atenach szybko stały się podstawowymi jednostkami badawczymi na obszarze Śródziemnomorza, stanowiąc jednocześnie wzór dla zakładanych państwowych szkół i instytutów archeologicznych w innych krajach. W ostatniej ćwierci XIX wieku nastąpiła również intensyfikacja wykopalisk motywowanych celami naukowymi, gdzie zdobywanie informacji na temat minionych czasów było istotniejsze niż samo pozyskanie zabytków. Za pierwsze naukowe wykopaliska uznaje się prace niemieckich archeologów w Olimpii trwające od 1875 roku i w Pergamonie od 1878 roku. Pierwsze tak duże, w pełni naukowe przedsięwzięcia stanowiły wzór dla innych: Francuzów, prowadzących prace na Delos (od 1877 r.) i w Delfach (od 1893 r.), Greków (badania w Epidauros zainicjowane w 1881 roku i na Akropolu w Atenach od 1885 r.), Austriaków (badania w Efezie rozpoczęte w 1895 r.) oraz Amerykanów w Koryncie (od 1896 r.).

W ostatniej dekadzie XIX wieku utrwalił się obowiązujący od tej pory schemat badań archeologicznych – odsłonięcie i dokumentacja; konserwacja i udostępnienie publiczności; publikacja wyników badań. W związku z tym nastąpiło raptowne zwiększenie liczby publikacji stanowiących sprawozdania z wykopalisk (serie: *Fouilles, Forschungen, Excavations*) oraz słowników i leksykonów, katalogów muzealnych, korpusów zabytków (różne kategorie w podziale chronologicznym, geograficznym itp.). W owym okresie Berlin pełnił już rolę wiodącego ośrodka badawczego, gdzie powstawały i były realizowane szeroko zakrojone projekty, których celem była publikacja zebranego i usystematyzowanego materiału. Pierwszym z wielu tego typu przedsięwzięć, realizowanym przez międzynarodowe grono badaczy, był *Corpus Inscriptionum Graecarum* (1828-1877, pod redakcją Augusta Böckha). W XIX wieku właśnie niemieccy uczeni przekształcili amatorskie zainteresowanie antykiem w dziedzinę nauki o starożytności – *Altertumswissenschaft*.

Ekspansja archeologiczna znalazła swoje odbicie zarówno w sferze praktycznej, jak i teoretycznej. Wzbogacanie kolekcji muzealnych, otwarcie muzeów europejskich dla szerszej publiczności, zmiany koncepcji ekspozycji na bardziej dydaktyczną wpłynęły na znajomość antyku klasycznego wśród szerszych grup społecznych. To z kolei było jednym z czynników powstania zapotrzebowania na nauczanie archeologii klasycznej w ośrodkach uniwersyteckich w Europie i Stanach Zjednoczonych. Pierwsza w Europie samodzielna katedra archeologii została założona w 1865 roku na Uniwersytecie w Monachium (kierowana przez Heinricha Brunnę), kolejne – w Rzymie i innych miastach europejskich (Cambridge, Oxford i inne).

Z jednej strony rozwój archeologicznej eksploracji stał w ścisłym związku z rozwojem technik wykopaliskowych (badania stratygraficzne) i dokumentacyjnych (np. fotografia, również lotnicza). Z drugiej – gwałtowny napływ obiektów był jedną z przyczyn rozwoju teorii i metod badawczych, tradycyjnych (epigrafika, numizmatyka, analiza formalna), jak i nowych, w których doskonaleniu wykorzystywano rozwój nauk społecznych i ścisłych (metoda radiowęglowa, analizy archeometryczne dla odtworzenia składu mineralnego i chemicznego).

3. STUDIA TEORETYCZNE I METODY BADAŃ

Pierwszym teoretykiem i twórcą podstaw metodologicznych dla badań sztuki starożytnej był Johann Joachim Winckelmann (cf. *supra*). Obierając za podstawowe kryterium estetyczne, wyróżnił cztery wielkie okresy w rozwoju sztuki klasycznej. Pomimo błędności niektórych wniosków, m.in. negacji istnienia sztuki rzymskiej i zaliczenia jej do okresu upadku sztuki greckiej (jedną z przyczyn była nieumiejętność rozróżniania greckich oryginałów od ich licznych rzymskich kopii), jego pogląd wywarł wielki wpływ na odbiór sztuki starożytnej zarówno przez jemu współczesnych, jak i późniejszych an-

tykwariuszy i badaczy. Teoretyczne nurty badań nad sztuką klasyczną, która aż do I wojny światowej pozostawała główną domeną studiów w archeologii klasycznej, rozwijały się szczególnie intensywnie od lat 30. XIX wieku. Zwycięstwo naukowego i systematycznego podejścia do przeszłości nad kolekcjonerstwem i studiami „antykwarycznymi” oraz szczególny rozwój badań teoretycznych miały ostatecznie miejsce w połowie XIX wieku, a główną rolę odegrały w nich szkoły uczonych niemieckich i austriackich.

Celem archeologii filologicznej (autorstwa m.in. Johanna F. Overbecka, Karla Friederichsa i Heinricha Brunnha) była rekonstrukcja historii rzeźby na podstawie greckich oryginałów. Obrawszy za punkt wyjścia źródła literackie, stosowano metodę analizy krytycznej i tworzone interpretacje (hermeneutyka) pomocne we wskazaniu kopii rzymskich. Metoda ta, stosowana również dla dzieł malarskich, była pierwszą, która przyczyniła się do uporządkowania i systematyzacji zachowanych zabytków oraz do ich kompleksowej interpretacji. Od 1894 roku Adolf Furtwängler rozwijał metodę porównawczą w krytyce sztuki, która pomocna była w wyodrębnianiu dzieł wielkich artystów i przypisywaniu im określonym szkołom (atrybucjonizm). Na skutek rozszerzania eksploracji archeologicznej o kolejne ośrodki oraz rozwoju technik wykopaliskowych nastąpiło lawinowe zwiększenie liczby nowych zabytków, nie opisywanych w źródłach starożytnych. Analiza tych obiektów wymagała zastosowania nowych teorii badawczych. Wśród najważniejszych ich twórców należy wymienić Aloisa Riegla (analiza stylu — *Stilfragen*), Franza Wickhoffa, Ernsta Buschora (badania nad sztuką w duchu szkoły morfologiczno-kulturowej). Badacze z tzw. szkoły wiedeńskiej — Franz Wickhoff (*Wiener Genesis*, 1895) oraz Alois Riegl (*Spätromische Kunstindustrie*, 1901) — powrócili do idei księdza Barthélemy, zastanawiając się na nowo nad jakością sztuki rzymskiej, a nie jej istnieniem. Podkreślali te cechy sztuki, które decydowały o jej swoistości i odrębności (były to przede wszystkim: iluzjonizm, narracja kontynuacyjna, realizm).

Taka postawa stanowiła zasadniczy zwrot w badaniach nad sztuką antyczną, w której sztuka grecka, zwłaszcza okresu klasycznego, przestała być punktem odniesienia, wzorem idealnego piękna, a zaczęła być postrzegana w kategoriach historycznych. Zagadnienie oryginalności sztuki rzymskiej dało początek dualistom (Gerhardt Rodenwaldt), którzy tłumaczyli jej niejednorodność dwiema równoległymi tendencjami rozwojowymi: dworską klasycyzującą oraz prywatną ludową. Przyjmowano, że przewaga jednej bądź drugiej tendencji wynika z „ducha/woli” formującego ją społeczeństwa (*Geistesgeschichte*).

W XX wieku w badaniach nad sztuką starożytną znaczenie zyskały analiza konfiguracyjna i strukturalizm (*Strukturforschung*), których celem było znalezienie istoty rozwoju artystycznego w perspektywie historycznej. Nurt ten reprezentowali Guido v. Kaschnitz Weinberger i Friedrich Matz. Natomiast John Beazley twórczo rozwinął sposób analizy dzieła sztuki zastosowany przez Giovanniego Morelliego w badaniach nad malarstwem wazowym (Metoda Mistrzów). Stu-

dia nad attycką ceramiką dekorowaną i obserwacja subtelnych różnic w wykonaniu (szczegóły drugorzędne, jak np. charakterystyczne pociągnięcia pędzlem) pozwoliła mu na wyodrębnienie grup waz dekorowanych tą samą ręką (atrybucjonizm formalny). W ten sposób zostało zidentyfikowanych kilkuset malarzy, z czego tylko niewielka część znanych z imienia, inni określani byli w sposób konwencjonalny (m.in. Malarz Berliński, Malarz Niobidów). Zastosowana wówczas metoda miała wpływ na rozwój studiów nad innymi dziedzinami twórczości artystycznej (np. badania rzeźby greckiej, zwłaszcza archaicznej, Giseli Richter publikowane w latach 1929-1970).

Z czasem na znaczeniu zyskała już nie tylko analiza stylu, ale także szukanie głębszych treści przedstawień. Pomocne okazały się m.in. zapożyczona z historii sztuki metoda ikonograficzna bazująca na opisie przedstawienia oraz metoda ikonologiczna polegająca na poszukiwaniu ukrytych znaczeń w sztuce symboliczno-alegorycznej na podstawie źródeł archeologicznych, pisanych i ikonograficznych. Pierwszym archeologiem klasycznym, który badał sztukę antyczną w perspektywie historycznej, był Ranuccio Bianchi Bandinelli. Zastosowana przez niego metoda dialektyczna (wyrosła na gruncie marksizmu) miała na celu m.in. wyjaśnienie rozwoju dualizmu sztuki rzymskiej (dworska i ludowa, *romanas*) w określonych warunkach historycznych.

W drugiej połowie XX wieku w archeologii klasycznej, zamiast badać pojedyncze „teksty i wydarzenia”, zaczęto przywiązywać dużo większe znaczenie do badań długoterminowych procesów rozwoju społeczeństw, w kontekście historycznym, kulturalnym, socjalnym, ekologicznym itp. (*New Archaeology*). Na intensywności zyskały m.in. badania obszarów poza aglomeracjami miejskimi.

Aktualnie, mimo rozwijających się nowych teorii badań (m.in. archeologia interpretatywna i kognitywna), archeologia klasyczna pozostaje dyscypliną silnie zdominowaną przez taksonomię i typologię. Rozwój technik pozyskiwania informacji (np. badania nieinwazyjne) pozwala na zintensyfikowanie badań topograficznych, przy czym ważnym aspektem są badania przekształceń urbanistycznych w obrębie miast w okresie późnego antyku (od III w.). Opisy pozyskiwanych zabytków są wzbogacane o mikroanalizy materiału (glina, kamień), które pozwalają na jednoznaczne określenie miejsca pochodzenia obiektu (co ma szczególne znaczenie dla śledzenia procesów wymiany ekonomicznej w obrębie świata klasycznego) oraz umożliwiają precyzyjne określenie ich chronologii. Standardem w badaniach nad antykiem jest też troska o konserwację i rekonstrukcję zabytków (muzealizacja stanowisk archeologicznych).

4. ARCHEOLOGIA KLASYCZNA W POLSCE

Archeologia klasyczna w Polsce, podobnie jak w Europie, wyrasta ze studiów o charakterze filologicznym. Mimo że Polska nie była bezpośrednim spadkobiercą tradycji starożytnego Rzymu, zawsze żywe było tu zainteresowanie

antykiem Grecji i Rzymu, stanowiące o europejskiej tożsamości kulturowej. Narodziny zamiłowania do antyku łączyć można z podróżami po świecie klasycznym odbywanymi przez Polaków już od okresu Renesansu. Wśród najwcześniejszych podróżników, którzy w swych peregrynacjach wykazali zainteresowanie dla starożytności greckich i rzymskich, wymienić należy Jana Ocieskiego (1541), Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę” (1582-1583), Stanisława Reszkę (1583-1589), Macieja Rywockiego (1583-1589). Zarówno bezpośredni kontakt z zabytkami, jak i znajomość tekstów antycznych zaowocowały powstaniem zainteresowań epigrafiką (np. Jakub Sobieski) czy klasyczną numizmatyką (np. Maciej Sarbiewski). Również poprzez twórczość artystyczną pośrednio przenoszono na teren kraju antyczne wzory i inspiracje (Jan Chrystian Kamsetzer). W okresie rozkwitu zjawiska „Grand Tour” podróże uległy znacznemu nasileniu, a wraz z nimi zainteresowanie antykiem, które niekiedy przybierało aktywną formę – część podróżników podejmowała wykopaliska: Stanisław Kostka Potocki w Nola, Franciszek Bieliński w Agrygencie, Julian Ursyn Niemcewicz w okolicach Syrakuz, Adam Jerzy Czartoryski w Rzymie. Niektórym podróżnikom (takim jak np. August Fryderyk Moszyński, Stanisław Kostka Potocki, Adam Czartoryski) zawdzięczamy zadokumentowanie mało znanych zabytków i prowadzenie prac badawczych w ośrodkach we Francji (np. Arles, Nîmes) i we Włoszech (np. Rzym, Paestum). Warta wyróżnienia jest działalność badawcza Franciszka Smuglewicza, który dokumentował freski w *Domus Aurea* oraz grobowce etruskie. Niejednokrotnie bezpośrednią konsekwencją podróży były kolekcje klasycznych dzieł sztuki, gromadzone głównie przez arystokrację (m.in. Elżbietę Lubomirską, Helenę Radziwiłłową, Stanisława Poniatowskiego, Anetkę z Tyszkiewiczów Potocką-Wąsowicz, Artura Potockiego). Wśród wielu zbiorów kilka zyskało szczególne znaczenie, ze względu na rolę, jaką odegrały w kształtowaniu zainteresowań antykiem oraz w rozwoju rodzimej archeologii. M.in. królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu, właścicielowi jednej z bogatszych kolekcji i wielkiemu miłośnikowi sztuki antycznej i mecenasowi wielu artystów, których wysyłał do Włoch, zawdzięczamy zalecenie rozpowszechniania wiedzy o antyku. Był on także fundatorem gabinetu odlewów gipsowych najwybitniejszych dzieł sztuki starożytnej, który pełnił funkcję dydaktyczną. Natomiast Stanisław Kostka Potocki, tłumacz i interpretator dzieła Winckelmannna (*O sztuce u dawnych* w trzech tomach, 1815) był nie tylko miłośnikiem i kolekcjonerem, ale także wielkim znawcą antyku. Rozumiejąc znaczenie społecznego oddziaływania dzieł sztuki, udostępnił w Wilanowie (w 1805 r.) szerokiej publiczności swoją kolekcję waz, rzeźb, gemm i monet. Idea nowoczesnego muzeum, w którym prymat wiodła ekspozycja „naukowa”, „dydaktyczna” sztuki starożytnej, została zrealizowana w drugiej połowie XIX wieku w Gołuchowie (dzięki kolekcji Izabeli Działyńskiej) w 1874 roku oraz Krakowie poprzez zaprezentowanie kolekcji Władysława Czartoryskiego w 1876 roku.

Duże znaczenie na arenie światowej archeologii klasycznej zyskał Michał hrabia Tyszkiewicz, którego wspinała i naukowo ważna kolekcja zasiliała międzynarodowe muzea. Równie ważna była działalność poznawcza archeologa i podróżnika hrabiego Karola Lanckorońskiego, którego publikacja badań w miastach Pamfilii i Pizydii do dziś pozostaje cennym źródłem wiedzy. Za istotną uznać też trzeba działalność badawczą odkrywcy Dodony Zygmunta Mineyko.

W Polsce za ojca archeologii klasycznej uznaje się Piotra Bieńkowskiego, pierwszego profesora archeologii klasycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego (od 1897) oraz inicjatora powstania Zakładu Archeologii Klasycznej UJ (1908). Studiując u słynnych archeologów klasycznych (Theodor Mommsen, Otto Hirschfeld, Otto Benndorf), Bieńkowski pozostawał pod silnym wpływem nauki i badań uczonych niemieckich, co znalazło odbicie w jego późniejszych pracach teoretycznych z historii sztuki rzymskiej. W *Historji kształtów biustu starożytnego*, opublikowanej w roku 1895, udowodnił (zgodnie z założeniami formalizmu), że zmieniający się kształt popiersia jest cechą dającą podstawę do ich datowania, natomiast na podstawie źródeł literackich i ikonograficznych określił cechy charakterystyczne dla wyobrażeń poszczególnych ludów barbarzyńskich w sztuce klasycznej (trzytomowy *Corpus barbarorum*). Zainteresowany był także zabytkami (rzeźbą, ceramiką) z kolekcji polskich, zapoczątkowując naukowe nad nimi studia. Wielu spośród uczniów Bieńkowskiego objęło katedry uniwersyteckie na polskich uczelniach, co dało początek szerszemu nauczaniu archeologii klasycznej, a w konsekwencji wykształceniu polskich archeologów klasycznych. Edmund Bulanda kierował Zakładem Archeologii Klasycznej Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (1926-1939) i Wrocławiu (1946-1951). Wśród dalszych jego uczniów i współpracowników byli m.in. Mieczysława S. Ruxer (1891-1957), która zorganizowała Zakład Archeologii Klasycznej w Uniwersytecie Poznańskim (1923) oraz Rajmund Gostkowski, który zapoczątkował w roku 1929 działalność archeologii klasycznej w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Kolejni badacze (m.in. Stanisław J. Gąsiorowski, Kazimierz Bulas) kontynuowali wyznaczone przez Bieńkowskiego kierunki badań, głównie teoretycznych, nad ikonografią, typologią i chronologią poszczególnych kategorii zabytków. Systematycznie też przybywało publikacji nt. obiektów znajdujących się w polskich kolekcjach. W 1934 roku została wydana pierwsza synteza sztuki antycznej (Stanisław Jan Gąsiorowski, *Sztuka starożytna*).

Nową jakość w archeologii klasycznej ustanowił Kazimierz Michałowski, twórca polskiej szkoły archeologii śródziemnomorskiej oraz Katedry Archeologii Klasycznej w Uniwersytecie Warszawskim (1931). W swoich badaniach zajmował się głównie zagadnieniami stylu i problematyką ewolucji formalnej, zwłaszcza w odniesieniu do wczesnych faz sztuki antycznej. Jednak największą jego zasługą było podjęcie badań wykopaliskowych w różnych ośrodkach szeroko rozumianego świata klasycznego: w Mirmeki,

Aleksandrii, Palmyrze, Nea Pafos. Obecnie, ze względu na ograniczone możliwości prowadzenia samodzielnych wykopalisk w samej Grecji czy Włoszech, polscy archeolodzy klasyczni z wielu uczelni wzbogacają światową wiedzę o wyniki badań eksplorowanych stanowisk na Cyprze, w Egipcie, Syrii, Libanie oraz Libii. Mimo ograniczeń finansowych i politycznych prowadzone badania spełniają standardy światowe w kwestii dokumentacji i konserwacji. Archeologia klasyczna jest przedmiotem badań w ośrodkach uniwersyteckich oraz jednostkach Polskiej Akademii Nauk (Instytut Archeologii i Etnologii – Zakład Archeologii Antycznej; dawny Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej – por. s. 216).

BIBLIOGRAFIA

- Alcock S.E, Osborne R. (red.)
2007 *Classical Archaeology*, London.
- Bandinelli R.B.
1988 *Archeologia klasyczna jako historia sztuki*, tłum. W. Dobrowolski, Warszawa.
- Bulanda E.
1947 *Archeologia klasyczna*, „Archeologia” 1, s. 7-42.
- Dobrowolski W.
1988 *Posłowie*, w: R. Bianchi Bandinelli, *Archeologia klasyczna jako historia sztuki*, tłum. W. Dobrowolski, Warszawa, s. 173-242.
- Dyson S.L.
1993 *From New to New Age Archaeology: Archeological Theory and Classical Archaeology – a 1990's Perspective*, „American Journal of Archaeology” 97, s. 195-206.
2006 *In Pursuit of Ancient Past. A History of Classical Archaeology in the 19th and 20th Centuries*, New Heaven-London.
- Gąsiorowski S.J.
1948 *Badania polskie nad sztuką starożytną. Relacje podróżników – kolekcjonerstwo – badania naukowe*, Kraków.
- Majewski K.
1978 *Metody ikonologiczna i historyczna w nowszych badaniach sztuki antycznej*, „Archeologia” 29, s. 108-117.
- McLauchlin B.
2000 *Classical Archaeology*, w: L. Ellis (red.), *Archaeological Method and Theory. An Encyclopedia*, New York-London, s. 101-104.
- Mikocki T.
1990 *Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce (lata 1750-1830)*, Warszawa.
- Sadurska A. (red.)
1991 *Z dziejów miłośnictwa antyku w Polsce*, Warszawa.
- Schnapp A.
1993 *La conquete du passé. Aux origines de l'archéologie*, Paris (wybrane rozdziały).

Trigger B.G.

1989 *A history of archaeological thought*, Cambridge (wybrane rozdziały).

Whitley J.

2001 *Approaches to Greek Archeology*, w: idem, *The archaeology of Ancient Greece*, Cambridge, s. 3-66.